

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

I

Ա Յ Ծ Ա Ր Ա Ծ Ե Ղ Օ Ն

Ա

Դարնան արձակուրդներին ես ստիպուած էի մնալ քաղաքում: Հեռու էր մեր գիւղը, բայց պատճառը հեռաւորութիւնը չէր, այլ այն, որ նա լեռնային գիւղ էր: Մեր գարունը գալիս է ուշ, գալուց յետոյ էլ երկար տանջում է մարդկանց իր ձիւնախառն անձրեւներով, թանձր մշուշներով, մանաւանդ անտանելի ցեխերով: Ոչինչ հրապոյր չը կար տարուայ այդ ժամանակ գիւղ գնալու մէջ:

Բայց մի տարի Ջատիկն ուշացաւ: Ապրիլի 15-ին մեզ արձակեցին մինչև 29-ը, իսկ դա մի ժամանակամիջոց էր, երբ նոյն իսկ մեր մառախլապատ ու ջրողող սարերն էլ չորանում են: Եղբայրս եկաւ, ինձ համար ձի բերեց: Իմ դպրոցական կեանքի մէջ դա առաջին անգամն էր, որ Ջատիկն տուն էի գնում:

Հէնց այդ պատճառով էլ մայրս գրկեց ինձ մի առանձին, կրակոտ հրճուանքով: Նա հաշուել էր, որ վեց անգամ Ջատիկը մտել է մեր տան դռնով և ոչ մի անգամ չէ գտել ինձ մեր օջախի կողքին:

— Մահը մերն է, մենք մահինն ենք, աւելացրեց նա, իր արտասուներոտ համբոյրները դրոշմելով իմ դէմքին:

Անցեալ տարի մայրս հազիւ էր աղատուել մահից,

և այնուհետև այդ խօսքերը սովորական ասացուածք էին դարձել նրա բերանում: Ամեն մի նշանաւոր օր նա կամենում էր գուշակել, թէ արդեօք դա վերջինը կը լինի իր համար: Եւ այս անգամ էլ նա արտասանեց.

— Ո՛վ գիտէ, եկող տարի...

Բայց չը վերջացրեց: Մի ակնթարթում զգաց, որ ինձ ախուր մտքեր յայտնելու համար չէր բերել տուել և շտապեց քաղցրացնել իմ սիրտը, ինչպէս կարող էր: Հարցերի տարափ էր տեղում ինձ վրայ:— Ի՞նչպէս եմ քաղաքում, գլուխս հօ չէ ցաւել, անկողինս փափօնկ էր: Մայրական հետաքրքրութիւնը դեռ չը յագեցրած, նա յանկարծ ընդհատեց իր հարցութիւնը և յայտնեց, որ այժարած եղօն պսակուել է:

— Հա՛, բացականչեցի ես սաստիկ զարմացած:

Միայն մայրս գիտէր, թէ ինչ է ինձ համար այդ այժարածը: Նա, ի հարկէ, նկատեց, թէ սրպիսի մեծ ախորժանքով եմ ես լսում այդ նորութիւնը, ու ինքն էլ ծիծաղկոտ և ուրախ էր: Կարծես պսակուել էր մեր տան անդամներից մէկը, կարծես այդ հարսանիքը մեր ընտանեկան կեանքի մէջ մի նոր շրջան պիտի բաց անէ:

Ես նոյն իսկ մոռացայ, որ քաղաքից ընծաներ եմ բերել իմ եղբօր երեխաների համար, որոնք շրջապատել էին ինձ, ձգձգում էին իմ աշակերտական զգեստը, ճիւղտում էին իմ գլխարկը, աշխատելով իրանց բոլոր մատներով շօշափել և եթէ հնար է՝ նաև պոկել նրա վրայ կպցրած պղնձէ նշանը: Հարցնում էի մօրս. երբ, ինչպէս: Եւ նա պատմում էր, հիացած իմ վառ հետաքրքրութիւնից:

Այո՛, այդ դէպքը, որ տեղի էր ունեցել եօթը շաբաթ առաջ, բարեկենդանին, աւելի հետաքրքրական էր ինձ համար քան Զատիկը, որ արդէն սկսել էր իր աղմկալի գնացքը և որին ես վաղուց չէի տեսել:

Ամեն բան կարող էր պատահել: Բայց այժարած եղօն ամուսնացած—դա անհաւատալի էր...

Բ

Ես նրան ճանաչում էի վաղուց, իմ մանկութեան օրերից։

Մեր բակի մեծ մասը Մէհրունց կտուրն էր։ Մեզ համար մի երկրորդ տուն էր այդ կտուրը։ Ամառուայ գիշերներն այդտեղ քնելը մի առանձին հրապոյր ունէր եղբայրներիս և ինձ համար։ Այդտեղ էինք խաղում մենք, այդտեղից էինք տեսնում գիւղը և կամ երբ այլ ևս գործ չէր մնում անելու, մօտենում էինք Մէհրունց ահագին երգին և նրա ծակով նայում էինք ցած, տեսնում էինք թէ ինչ են անում այնտեղ։

Լեռնային հայ գիւղը զարմանալի դրացիասիրութիւն է սովորեցնում։ Տեղաւորուած լինելով լեռան լանջի վրայ, նա այնպէս է սահմանում, որ մի տան կտուրը միւսի բակը լինի։ Մեր կտուրն էլ ուրիշի բակն էր և մենք էլ տեսնում էինք երգի ծակով դէպի մեզ ուղղած հետաքրքիր աչքեր։

Ընդհանուր կանոն էր՝ բողոքել այդքան մօտիկ հարեանութեան դէմ միայն այն դէպքում, երբ երգի ծակից անգղուշութեամբ կամ դիտմամբ հող էին թափում։ Խոստովանում եմ, այդ տեսակ չարութեան համար ես չատ անգամ եմ Մէհրունց պառաւի հայհոյանքներն ու անէծքները կերել։ Մի անգամ նա տանից հանեց և մօրս մօտ բերեց մի մեծ կաթսա, որ լիքն էր նոր մէրած մածնով. իմ թափած հողը ծածկել էր մածնի երեսը։ Այն օրուանից ես վախենում էի պառաւից։

Բայց և այնպէս, Մէհրունց տունը զարմանալի համբերող էր այն կողմով, որ նա դրացիական փոխադարձութիւնից զուրկ էր. նա չունէր իր առջև հարեանի կտուր, ուրեմն չէր կարող քնել ուրիշի կտրին, նայել ուրիշի երգից։ Մէհրունց տանից ցած զառիվայրը այնքան ուղղաձիգ էր, որ տուն շինել անհնարին էին համարել, և լայն տեղ էր մնացել փողոցի համար, որ պը-

տոյտ էր գալիս Մէհրունց մեծ ցանկապատի տակով ու երկու հինաւուրց մեծ ծառերի միջով դիւրում էր դէպի նեղ ու երկար ձորը:

Սակայն հարեանի կտուրի փոխարէն Մէհրունց տունն ունէր մեծ ու լայն, թէև շատ էլ զառիվայր բակ: Այնտեղ բուսած էին թթենիներ, դրանց տակ թափուած էին հին մեծ գերաններ, իսկ այդ գերանների վրայ էր լինում Նզօն:

Ես նրան այնտեղ էի տեսնում: Տեսնում էի ամեն երեկոյ, գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը:

Ինչպէս որ Մէհրունց բակից չէր կարող պակասել այծերի հօտը, այնպէս էլ այդ հօտից չէր կարող պակասել Նզօն:

Երբէք Ես այժմ էլ աշխատում եմ յիշել գոնէ մի երեկոյ, երբ Նզօն իր տեղը չը լինէր: Բայց չը կայ իմ յիշողութեան մէջ այդպիսի բացառութիւն և ինձ թւում է թէ նա չէր հիւանդանում, գոնէ այն ամիսների ընթացքում, երբ նա այծեր էր արածացնում: Տեսնուած բան չէր, որ նա իր հօտից յետ ֆնար արօտ գնալիս, թէ վերադառնալիս: Գնալը, քանի երեխայ էի, չէի տեսնում, բայց ամեն օր վերադարձը մեր աչքի առջև էր: Օրուայ որոշ ժամին եկեղեցու գալթում երևում էին Նզօի առաջընթաց այծերը, երկու կամ երեք հատ: Ապա միմեանց ետևից լոյս էին ընկնում և միւս այծերը, իսկ յետոյ, անպատճառ բոլորից յետոյ, երևում էր ինքը Նզօն:

Նա չէր սխալւում նոյն իսկ այնպիսի օրերին, երբ արեգակ չէր լինում: Իսկ մեր գիւղը շատ ու շատ էր տեսնում այդպիսի օրեր: Մշուշը պատել է ամբողջ աշխարհը, չը գիտես՝ արդեօք մթնում է, թէ լուսանում է մուսլ, անլոյս, խոնաւ օրը: Գիտցողը Նզօն է: Այդպիսի օրերին մայրս քանի անգամ ուղարկել է ինձ Մէհրունց կտուրը, որպէսզի իմանամ՝ արդեօք եկել է Նզօի հօտը:

Միայն այն ժամանակ, երբ հաստատւում էր, որ

եկել է, կանայք վերջ էին դնում իրանց գործին և վեր կենում, երեկոյեան պատրաստութիւններն սկսում:

Շատ հօտեր էին մտնում մեր գիւղը, բայց միայն Եղօն էր, որ երբեք չէր խաբում իր հարեաններին...

Գ.

Միջահասակ էր Եղօն, բարակ կազմուածքի տէր: Նա ջահել էլ չէր: Մայրս ասում էր թէ վաղուց է նրան այդպէս տեսնում:

Բացի այս տեղեկութիւններից, ինչ կարող եմ ասել՝ Եղօն նկարագրելու համար: Գուցէ այն, որ նա հագնում էր դեղնաւուն շալի չուխայ, մէջքին կապած ունէր հովուի գորշ, գործած քսակը, որի մէջ, ի հարկէ, նրա հացն էր պահուում: Նա մի մեծ մահակ էլ ունէր: Բայց այդ բոլորը գիւղական աշխարհում շատ սովորական բաներ են:

Իսկ ինչ էր արտայայտում Եղօի դէմքը, ինչ տեսակ մարդ էր նա: Ահա այդ դժուար է ասել: Մարդու հոգին նրա հայեացքի մէջ է երեան գալիս և այն արտայայտութեան մէջ, որ ստանում է ամբողջ դէմքը. իսկ Եղօի աչքերը տեսնել անկարելի էր. նրա դէմքի վերին մասը մշտապէս ծածկուած էր: Եղօի սովորութիւնն էր փափախը քաշել աչքերի վրայ, այնպէս որ երբ նա կամենում էր քիչ դէպի վեր նայել, պիտի բարձրացնէր ամբողջ գլուխը:

Ինչո՞ւ էր այդպէս անում: Ահա այս հարցն էր, որ դրաւում էր իմ մանկական հետաքրքրութիւնը: Ես անթիւ անգամ դիմել եմ մօրս, նա աշխատում էր բացատրել, բայց զանազան ենթադրութիւններից դէնը գնալ չէր կարողանում: Հաստատն այն էր, որ ոչ ոք չէ տեսել Եղօի ճակատը: Ոչ ոք, բացի, ի հարկէ, նրա մօրից, որ Մէհրունը պառաւն էր: Տարէնը երկու կամ երեք անգամ, ինչպէս պատմում էր իմ մայրը, պառաւին աջողում էր ամբողջ օրեր շարունակուող աղաչանք-

ներով ու յանդիմանութիւններով կակղեցնել Եղօին և լուսնալ նրա գլուխը: Այդ ժամանակ էլ նա տեսնում էր որդու ճակատը:

Միայն շատ ուշադրութեամբ նայողը կարող էր նկատել փափախի մազերի տակից երկու նեղ ու փոքրիկ աչքեր, որոնք անդադար ճպճպում էին, կիսախումփ, կարծես միշտ իրանց առջև փայլուն առարկաներ ունէին, որոնց չէ կարելի նայել առանց կոպերը կուչ ածելու:

Բաց էին մնում նրա բարակ ու մեծ քիթը, դուրս ցցուած, նիհար այտերը և միշտ կիսաբաց բերանը: Նա ունէր փոքրիկ բեղեր և շատ ցանցառ միրուք, որ կարծես երբէք չէր երկարանում:

Ձը գիտեմ դուք ինչպէս կը հասկանաք այսպիսի դէմքը, բայց ինձ վրայ նա միշտ թողնում էր մի խորհրդաւոր, դժուար հասկանալի տպաւորութիւն...

Դ

Երեւի հէնց այդ է պատճառը, որ ես այժմ էլ, այնքան տարիներից յետոյ, կարողանում եմ մտաբերել Եղօին միայն մի տեսակ խորհրդաւոր քօղով ծածկուած միջավայրի մէջ:

Այն երեկոները, երբ ես տեսնում էի նրան, ի հարկէ, միանման չէին: Կային պարզ, աստղազարդ երեկոներ, կային միանգամայն խաւար ու մառախլապատ, ինչպէս նաև հրաշալի լուսնեակ երեկոներ: Բայց իմ յիշողութիւնը մի տեսակ երեկոների մէջ է ծրարել Եղօին ու այդպէս էլ պահել:

Խաղաղ է չորս կողմը. ամեն ինչ մի տեսակ սպասողութեան մէջ է, կարծես ուզում է վճռել՝ կը լինի՞ արդեօք թէ ոչ: Այդպէս տրամադրողը երկինքն է: Նա ծածկուած է ամպերով, տեղ-տեղ ծանր ու սև, շատ տեղ բարակ, կաթնագոյն ամպերով: Սպասում ես անձրեւի, բայց բնութեան մէջ կայ մի առոյգ, յուսատու

շեշտ, որ թելագրում է թէ անձրև, երևի, չի լինի. և ամբողջ գիւղը դուրսն է գտնւում:

Շների հաչոց անդամ չէ լսում, կարծես այդ տեսակ գիշերներին երկինքը ինքն է հրամայում լուռ ու հանգիստ մնալ: Հեռու հորիզոնի վրայ, մթութեան մէջ միայն իրանց անորոշ ուրուագծերը ցոյց տուող սարերի գլխին, եռանդով փայլատակում է կայծակը, բայց որոտ չը կայ: Նա յաճախ այնքան զօրաւոր է, որ լուսաւորում է և գիւղը, նօսր խաւարի միջից հանելով կամ եղօի այծերի միրուքաւոր գլուխները, կամ կտրի ծայրին նըստած ալևորի դէմքը, կամ թէ շտապով ինչ-որ տեղ վազող շանը: Մեղմ կերպով, կարծես վախվախելով, օրօրւում են թթենիների տերևները. և երկնային այս խաղաղութեան մէջ աղօթքի մրմունջների նման բարձրանում են մարդկանց հանդարտ ու հեզ խօսակցութիւնները: Նոյն իսկ աղաղակներն անգամ մի կերպ զսպուած ու մեղմ են հասնում՝ բնութեան պէս տրամադրուած մարդու ականջին...

Ձը գիտեմ ինչո՞ւ այդ տեսակ երեկոնների հետ իմ յիշողութեան մէջ կապուած է և գիւղական թոնիրը: Ահա այն բարձր բակում, մեր տան կողքին, հաց են թխում: Հրեղէն սիւնը երբեմն դուրս է թռչում թոնրի միջից, տարածում է մի պայծառ լուսաւորութիւն, որ բաց է անում այսպիսի տեսարան. — այծերի հօտը դանդաղ որոճում է. Մէհրունց հարսը վերջին այծերն է կլթում: մի քանի բարձրահասակ այծեր գերանների վրայ են և նրանց մէջ եղօն իր կարճ երեկոն է անցկացնում:

Ի՞նչ էր նա անում այդպէս անշարժ ու անխօս, երեսը դարձրած դէպի գիւղամէջ: Ինձ թւում էր, թէ նա չէ կշտանում գիւղը դիտելուց. չէ որ միայն երեկոյեան մի քանի վաղանցուկ ժամերն են տուած նրան՝ աշխարհը, մարդկային աշխարհը տեսնելու համար: Մնացած ժամանակը նա բացակայ էր այդ աշխարհից և նրա համար ոչ տօն ու կիրակի կար, ոչ անձրև ու ցեխ:

Մտցնելով հօտը մեծ ու զառիվայր բակը, Եղօն չէր հեռանում այնտեղից մինչև վաղ առաւօտը, մինչև արօտ գնալու ժամը։ Կարծես իրաւունք չէր համարում գնալ գիւղամէջ, մարդկանց շարքերը մտնել։ Հեռու ամենքից, նա կարծես խորթ ու օտար էր հայրենի գիւղում և գիւղն էլ հաստատում էր, որ նա, այո, այդպէս է։ Հարեան բակերում մարդիկ էին լինում կանգնած, շատերն անցնում էին փողոցով, բայց ոչ ոք «բարի երեկոյ» չէր ասում Եղօին։ Նոյն իսկ շատ քիչ էր պատահում, որ Մէհրունց տանը ապրողներից մէկը մօտենար նրան՝ միքանի խօսք փոխանակելու համար...

Եւ նա գերանների վրայից, շրջապատուած իր սև նոխազներով, նայում էր, նայում էր իր փափախի տակ կուչ եկած նեղլիկ աչքերով։ Այդ էր այն ամենը, ինչ մտցնում էր նրան մարդկանց հասարակութեան մէջ. թւում էր թէ նա շատ ուշադիր և հետաքրքրուող մէկը պիտի լինէր. ուզում էիր ասել թէ նրա ականջները մի առանձին քաղցրութեամբ, առանձին ախորժակով են ներս ընդունում գիւղական ձայները և նա այդ ծիծաղների, գանգատների, հայհոյանքների հետ մտքով մտնում է ապրող մարդկութեան ծոցը, ճաշակում է այն ամենը, ինչ կայ այդտեղ։

Բայց այդպէս էր—Ձը գիտեմ։

Նրա նստած տեղից միքանի քայլ էր մինչև այն տունը, ուր ծնուել էր նա, ուր այժմ ապրում էին նրա ծերունի հայրը, երկու եղբայրները։ Բայց նա այդ տան շէմքով էլ շատ քիչ էր մտնում, երբ պէտք էր կամ ջուր խմել, կամ հաց վերցնել։ Մէհրունց տան մէջ պատահում էին ուրախ և տխուր դէպքեր, եղել էին հարսանիքներ, մահեր, բայց Եղօն իրանից այդքան մօտիկ կեանքի արտայայտութիւններին էլ սիրում էր նայել օտարի նման, իր գերանների գլխից։ Մայրս պատմում էր, որ իմ ծնուելուց մի տարի յետոյ մենաւ Եղօի եղբայրը՝ Երիտասարդ մարդ էր, շատ տնարար, ծերունի Աւագը իրանց սրահից բառաչում էր,

Թէ քանդուեց Մէհրունց տունը. մեռածի մայրն անդադար ուշաթափուով էր: Հարեաններն անգամ լաց էին լինում: Իսկ Նեղոն: Նա ներս մտաւ, կանգնեց չէմքի մօտ, մի թէ երկու անգամ հառաչեց և ապա էլի դուրս գնաց: Միւս օրը թաղումն էր, բայց Նեղոն սովորական ժամին քչեց իր հօտը դէպի արօտ: Դեռ եկեղեցու մէջ չէ եղել նա...

Եւ սակայն, նա չար մարդ չէր: Չարերին ամենից լաւ ճանաչում են երեխաները. իսկ մեր գիւղում չը կար երեխայ, որ վախճնար Նեղոյց: Դեռ չէր պատահել, որ մի անգամ Նեղոն մի երեխայից հաց խլէ կամ ծեծէ նրան, ինչպէս անում էին հովիւները, այն էլ այնպիսիները, որոնք Նեղոյ պէս տարօրինակ մարդիկ չէին:

Ահա հեղիկ անցնում է գիշերը: Թթենիների տակ փնչում, հագում են այծերը, թոնրի շուրջը մի քանի կանայք են երևում: Ես տեսնում եմ մէկի դէմքը—մի պառաւ է դա, երկար շամփուրով խառնում է կրակը: Բոցերը մի անգամ էլ արծարծւում են ու ցած ընկնում: Ահա հրեղէն սիւնը բոլորովին վերջացաւ և միայն խաւարի մէջ երեացող թեթ կարմրութիւնն ու պառաւի դէպի առաջ խոնարհուելն ու յետ նստելը ցոյց են տալիս, թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Բարձրացաւ, մինչև գիւղի ծայրը տարածուեց նոր հացի սուր, ախորժեղի հոտը: Հարեաններին մի-մի հաց է ուղարկւում, չէ մոռացւում և Նեղոն: Դա կարգ է, որ կատարւում են կանայք՝ իրանց միայն յատուկ ջերմեռանդութեամբ:

Հետզհետէ մարում են ճրագները. քունը մեղ քաշում է դէպի փափուկ անկողին: Բոլոր այծերը նստած են միմեանց մօտ. գիշերային թոյլ լոյսի մէջ նըրանք երևում են իբրև անշարժ սև բծերի մի խումբ: Նրանց մէջտեղը, գերանների վրայ, երևում է մի նոյնպիսի անորոշ, բայց աւելի երկար բիծ: Դա այծարածն է, «անտառի մարդը», ինչպէս սովոր ենք մենք անուանել այդ տեսակ մարդկանց:

Բայց ես պէտք է ասեմ, որ «անտառի» բառը բո-

լորովին ճիշդ է՝ Նղօի վերաբերմամբ: Մեր գիւղը ունի թանձր, լայնատարած անտառներ, որոնք ծածկում են մի քանի լեռնային բարձրութիւններ. ստուերների այդ հսկայական աշխարհը, ուր ման գալու համար պէտք է մի քիչ էլ հսկայ լինել, Նղօի համար չէր:

Նրեակայեցէք մի ուրիշ, բայց աւելի ահագին ու երկար սար, լեռի, ամբողջովին ժայռեր, կազմուած սև, փխրուն քարից: Նա մեր գիւղի ետևումն է, մօտ երեք ժամ ճանապարհ հեռու նրանից: Տեղատեղ այդ սարը ծածկում են ցածրահասակ թփեր, իսկ ամեն տեղ միապաղաղ սև տարածութեան վրայ ցաք ու ցրիւ երևում են վայրի կարճահասակ բոյսեր, որոնք մի խրդճուկ ու աղքատիկ կենդանութիւն են հաղորդում ընդհանրապէս չոր ու ցամաք քարային անհուն զանգուածին: Ապառաժների կրճքին, քարակոյտերի արանքներում վազվզում են միայն բարակ խլէզները և անճոռնի քարաթօթօշները: Բայց ողորմած է բնութիւնը. կան միլանի ձորեր, որոնց մէջ պահուել է հողը, այդտեղ փոքրիկ ջրեր են բլիսում և բուսականութիւնը մի քիչ հարստանում է. գոյներով աղքատ ծաղիկներ են պատահում նօսր ու կարճիկ խոտերի մէջ, իսկ մի երկու երեք տեղ էլ փոքրիկ անտառներ են գոյանում:

Դա էր Նղօի աշխարհը: Այդտեղ, ժայռից ժայռ թափառելով իւր այծերի հետ, նա անց էր կացրել ամբողջ տարիներ, ապրել, մեծացել էր այնպէս, ինչպէս այդ բնութիւնն էր կամեցել:

Ե

Նւ այդ մարդը ամուսնացել էր...

Գեղեցիկ Ձատիկ ունեցանք: «Ոսկի օրեր են», առում էին գիւղացիները: Նւ իրաւ, ամբողջ ժամանակ ժպտուն երկինքը ոսկի էր թափում, իսկ մեր սարերի բնութիւնը գիտէ այդ ճառագայթների տակ բաց անել մի ապշեցնող շռայլութիւն:

Թաթախման օրը գիւղը դղրդում էր աղաղակներից ու իրարանցումից։ Բայց տօնի ամբողջ ծանրութիւնը կանանց վրայ էր ընկած։ Մայրս շունչ քաշելու ժամանակ չունէր, մեր տունը մեծ է, շատ են մանաւանդ երեխաները. թէև օգնում էին հարսերը, բայց տան մեծի գործը միշտ կրկնապատիկ է։ Այնուամենայնիւ, մայրս ժամանակ գտաւ՝ ինձ մի հետաքրքրական նորութիւն էլ հաղորդելու։ Նա ասաց, որ Նեղօի հարսին էլ պիտի «ժամ հանեն»։

Նկեղեցում կանգնեցի քահանաների մօտ, որպէսզի կարողանամ տեսնել կանանց վերնատունը։ Վերջապէս նկատեցի նրա երկու անկիւնում վառ մոմեր բռնած աղջիկներին։ Նրանում էր, որ երկու հարս են ժամ բերել։ Բայց որն էր Նեղօին։ Ժամը վերջանալու վրայ ներս մտաւ հարսանիքի շորեր հագած մի երիտասարդ. ես նրան ճանաչում էի։ Նկատեցի, որ նա անդադար նայում է դէպի ձախ անկիւնը։ Ուրեմն Նեղօի հարսը աջ անկիւնումն էր։ Շատ հետաքրքրական էր—կըզմօր արդեօք և Նեղօն, որպէսզի ինքն էլ նայէ այդ երեկոյ իրան պատկանող անկիւնին։

Նա չեկաւ։

Ժամը արձակուած էր, բայց ծերունի քահանան ինձ պահեց բակում և հարց ու փորձ էր անում քաղաքի մասին։ Այդ ժամանակ ես տեսայ սովորական պատկերը. գալիս էին Նեղօի այծերը, իսկ ամենքից յետոյ նա ինքը, ինչպէս միշտ, գլուխը բարձրացրած, որ մտիկ տայ փափախի տակից։

Յայտնի է, թէ ինչ վճիռ պիտի կայացնէի ես տուն վերադառնալիս, ամեն ինչ վկայում էր, որ նա չէ փոխուել և երկու կեանքերի միացումից մի նոր դրութիւն համարեա չէր ստեղծուել։ Իսկ երբ տեսայ Նեղօին թթենիների տակ, իր սովորական տեղը, բոլորովին անտարբեր դէպի զատկական երեկոյի յուզմունքները, ինձ համար գրեթէ այլևս կասկած չը մնաց, որ այդ ամուսնութիւնը մի թիւրիմացութիւն է եղել, որ Նեղօն

ինքն էլ չէ իմացել, թէ ինչ է անում: Այդպէս էլ ես ասացի մեր տանը, զատկական ընթրիքի վրայ, և ոչ ոք չասաց, թէ ես սխալու՞մ եմ:

Մարդուն ճանաչելը ամենադժուար բանն է աշխարհում—այս եզրակացութեան վրայ էլ կանգ առանք ամենքս:

Այո, դա շատ ճիշդ էր:

Կիրակի առաւօտեան մենք, ի հարկէ, շատ վաղ վեր կացանք: Եկեղեցում մատաղ կար, իսկ դիւղին յայտնի էր, որ մեր տէրտէրներից մէկը սաստիկ շտապող է, սիրում է կարճ կտրել:

Արեգակը արդէն դուրս էր եկել: Ո՛րքան մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ, որ Եղօի այծերը դեռ բակումն են: Իրանք, այդ անբան անասուններն էլ, կարծես զգում էին, որ մի բան պատահել է, և առաջնորդ այծերն անհանգիստ կերպով գնում էին դէպի բակի այս ու այն կողմը, քաշելով իրանց ետեւից ամբողջ հօտը: Քիչ անցած, ես եկեղեցուց տեսայ աւելի զարմանալի բան: Եղօն գնում էր հօտի ետեւից, բայց ոչ իր սովորական շորերով: Այժմ նա հագել էր սև չուխայ, գլխին դրել էր «բուխարա» փափախ: Մի խօսքով—հարսանիքի շորերումն էր:

Ես դուրս եկայ այդ նոր մարդուն նայելու: Բռնորովին դժուար կը լինէր ասել, թէ դա Եղօն է, եթէ նրա թուխ ու բաւական գեղեցիկ փափախը էլի դէպի դէմքը քաշած չը լինէր: Հովուական մոխրագոյն ու կոպիտ քսակն այլեւ չէր երևում նրա մէջքին: Եւ ինչպէս կարող էր երևալ, նա չէր սաղի տօնական զգեստին:

—Լաւ է, բացականչեցի ես ժպտալով.—նա, ուրեմն, մասնակցում է տօնին...

Անցնելով մի խումբ երիտասարդների մօտով, որոնք ձու էին խաղում, նա կանգ առաւ, և մի բոլակ կար, երբ ինձ թուում էր, թէ սև ժայռերի վրայ կազմուած այդ մարդը մտաւ կեանքի խնճոյքի մէջ, իր տեղը բռնեց այնտեղ: Դա մի բոլակ էր, կրկնում եմ, որովհետեւ

Եղօն իսկոյն էլի շարունակեց իր ճանապարհը: Բայց ես զգացի, որ տան մէջ կար մէկը, որ ուղղում էր նրան դէպի մարդիկ, դէպի օրուայ չարն ու բարին:

Եւ ես գիտէի, թէ ո՞վ է այդ մէկը...

Բայց հասարակական կարծիքն այդպէս չէր դատում: Հասարակական կարծիք... շատ մեծ չէ այդ անունը մի խեղճ ու կորած հովուի վերաբերմամբ: Ես չեմ ասում, թէ ամբողջ գիւղը մտածում էր Եղօի մասին և կարծիք կազմում: Բայց չեմ էլ կարող ասել, թէ մտածողներ բոլորովին չը կային: Մեր թաղի կանայք խօսում, դատում էին Եղօի և նրա «խեղճ ջահէլի» մասին. իսկ ո՞վ կարող է ասել, թէ գիւղում հասարակական կարծիքի առաջին հիմքը կանայք չեն դնում:

Այն հանգամանքը, որ Եղօի ջահէլը «խեղճ» անունն էր ստացել, մի վկայութիւն էր, որ այդ նորահարսը բախտաւորներից չէր: Ճիշդ է, ասում էին, նա խեղճ ու կորած ընտանիքից էր դուրս եկել, ճիշդ է, հասակն առած աղջիկ էր նա, բայց հօ Եղօն էլ մի բռի ու անխօս հովուից աւել չէր, իսկ տարիքով իր կնոջից երկու անգամ աւելի մեծ կը լինէր: Ո՛չ. հովուին էլ Աստուած շնորք, հասկացողութիւն է տուել, մինչդեռ Եղօն չը գիտէ, թէ ինչ է ընտանիքը: Այսպէս դատելու համար կանայք, ի հարկէ, ունէին իրանց փաստերը. փաստեր, որոնց աղբիւրը, ո՞վ գիտէ, գուցէ հէնց ինքը, «խեղճ ջահէլն» էր:

2

Ես այդ կարծիքն աւելի ևս հաստատ ու տարածուած գտայ, երբ ամառուայ արձակուրդներին տուն վերադարձայ: Մայրս, չը նայած որ առաջ Եղօին անպայման դատապարտողներից չէր, այժմ նոյնպէս խըղճում էր նրա կնոջը: Եղօն իր երեկոները անց էր կացնում առաջուայ նման: Միակ տարբերութիւնն այն էր, որ առաջ նա, նայած եղանակին, քնում էր կամ բաց

երկնքի տակ կամ գոմեւմ, մինչդեռ հիմա նրա համար պատրաստուած էր անկախ օջախ, առանձին տուն:

Դեռ փոքրիկ ու խախուտ էր այդ անկախութիւնը: Զառիվայրի գլխին, փողոցի այն տեղում, ուր երկու հին ծառերն էին բուսած, Մէհրունց ցանկապատն ընդհատուած էր, տեղի տալով ձորին նայող մի տնակի, որ ունէր մի հատ փոքրիկ պատուհան և նրա կողքին մի դուռ: Շինուած էր այդ բնակարանը մեծ խնայողութիւններով. դա համարեա խորանարդ մի արկղ էր, ցածրիկ կտուրով. նրա դռնով հազիւ թէ մարդ կարողանար մտնել առանց կռանալու: Բայց հին շինութիւն չէր. առջևի պատը նոր էր, նոր էին և այն տախտակները, որոնցից շինուած էր պատուհանի փեղկը: Մի բան, որ չէին խնայել այդ տանը, անասունների աղբն էր: Մէհրունց բակի բարձր տեղից տարիների ընթացքում դէպի այդ կողմն էին սրբել այծերի, ոչխարների, տաւարի աղբը. կազմուել էր բաւական աչքի ընկնող մի երկար կոյտ, որ ձգուած էր բակից դէպի ձորը և որի մէջ մինչև կէսը թաղուել էր տնակը:

Մէհրունց Աւագը, ամուսնացնելով իր որդուն, այդ տեղը նշանակեց նրա բնակութեան համար: Եւ նրա նոր հարսը այդ աղբերի մէջ էլ վառեց գիւղական տան ճրագը: Յաճախ, երեկոները մեր պարտէզից վերադառնալիս, ես մի տեսակ քաղցրութիւն էի զգում, տեսնելով այն փոքրիկ ու համեստ լոյսը, որ երևում էր ուղիղ փողոցի վրայ բացուող դռան և պատուհանի փեղկի ճեղքերից: Նա զգալ էր տալիս, որ ներսում, պատահաբար փախսների վրայ նստած, հայ կինը՝ միայն իրան յատուկ յամառութեամբ հիւսում է գիւղական օջախ...

Մենակ էր այդ կինը. նա չունէր սեփական թոնիր, սեփական տաշտ՝ հաց թխելու համար: Այդ կողմից Եղօի տունը դեռ խառնուած էր նրա հօր տան հետ: Բայց կարելի էր կասկածել, թէ գեղջկուհուն չի աջողվի մի անկախ ծուխի բոլոր սեփականութիւնները մտցնել այդ խեղճ ու կրակ տան մէջ: Պատմում էին, թէ նա

շատ է աշխատում, բայց Եղօն ժայռի պէս անընկճելի էր։ Եղօն սովորեց այն փոքրիկ փոփոխութեան, որին ենթարկուեցին նրա գիշերելու տեղերը։ Կամաց-կամաց նա մի քայլ արաւ դէպի մարդկանց հասարակութիւնը, բայց կարծես վախենալով, կանգ առաւ և յամառութեամբ հաստատ մնաց իր գերանների վրայ։

Մի երեկոյ ես էլ Եղօի նման մենակ անշարժացել էի կտրի ծայրին։ Երկնքի մէջտեղից բոլորակ լուսինը կաթնային մի ծով էր փռել մեր հսկայական աշխարհի վրայ։ Անման էր բնութիւնը. իւրաքանչիւր ծառ, իւրաքանչիւր ձայն կախարդում էր...

Շուտով իմ ուշադրութիւնը խլեց մի արտասովոր ուրախ աղմուկ, որ այդ միջոցին մտնում էր գիւղի ծայրով։ Ես տեսայ բեռնաւորուած ջորիների երկար շարքը և նրանց ուղեկցողներին, որոնք, համարեա առանց բացառութեան, երեխաներ էին։ Ջորիները, շարան ընկած, քայլում էին աշխոյժ և թւում էր, թէ նրանք այս գիշեր մի առանձին հաճութեամբ են շարժում իրանց բոժոժները։ Նրանք սկսեցին բարձրանալ Մէհրունց փողոցով և ես նկատեցի մեր ջորիները, եղբօրս որդուն՝ փոքրիկ Արտաշին, որ մեծի հովեր առած, երկար ճիւղոտն ուսին դրած, քայլում էր իր ընկերակիցների հետ։

Առաջին խորձերն էին, որ արտերից փոխադրւում էին կալերը։ Սկսուեց մի կատարեալ տօն բոլորակ լուսնի տակ, մէկն այն գիւղական տօներից, որոնք ծնւում են յանկարծ, ինքաբուղիս, առանց ծրագիրների և պատրաստութիւնների։ Չեմ կարծում, թէ լինէր աչք ունեցող մի մարդ, որ դուրս չը գար ողջունելու նոր հացի այդ բարեբախտ յաղթական մուտքը և ամբողջ սրտից չը ցանկար նրան ամեն բարիք։ Այս ու այն կողմից հարցեր էին տալիս երեխաներին. ո՞ր արտից է, ի՞նչ են անում այնտեղ մնացած մեծերը... Մեր Արտաշը վազեց ինձ մօտ և տուեց ինձ ցորենի մի խոշոր, գեղեցիկ փունջ։ Ես համբուրեցի նրան և թոյլ տուի, որ գնայ իր գործին։

Ինձ բերած ընծան ամենասիրուն ապացոյցն էր, թէ ինչո՞ւ այնքան գեղեցիկ է գիւղական այս փոքրիկ տօնը, ինչո՞ւ նոյն իսկ շներն էլ, լեզուները կախ, վազում են տհաս ջորեպանների ետեւից և միմեանց հետ հաշտ են ու բարեկամ։ Դեղին, չաղ, խոշոր հասկեր... Եւ այս բարիքի մի ամբողջ ծով ծփում էր գիւղի շրջականերում, հնձուորի մանգաղ հրաւիրելով...

Դիւղացու գոհունակութիւնը այն աստիճան յափշտակել էր ինձ այդ անմահական երեկոյին, որ բաւական ուշ նկատեցի իմ առջև բացուած փոքրիկ տեսարանը—Եղօի կտրին էլ մարդ կար, բայց դա Եղօն չէր։ Մինչև կուրծքը հարսանիքի կարմիր քօղով ծածկուած նորահարսն էր բարձրացել իր խղճուկ արկղի գլուխը, լուսինն ու խուրձերը տեսնելու համար։ Թէև ամեն տեղ մարդիկ կային, բայց նա կարելի համարեց չամաչել ու ձախ ձեռքով քիչ բարձրացնելով քօղի ծայրը, մի փոքրիկ պատուհան բացեց իր աչքերի համար։ Նա նայում էր այս ու այն կողմը, իսկ ես հետևում էի նրա գլխի շարժումներին, որպէսզի իմանամ թէ ինչով է հետաքրքրւում այդ փափուած, անխօս լեզուն։ Եւ տեսնում եմ. երկար դէս ու դէն նայելուց յետոյ նա յանկարծ շուռ եկաւ դէպի այն կողմը, ուր գերամներն էին դարսած...

Այս անգամ երկար էր նրա հայեացքը—ես մինչև անգամ կարողացայ նշմարել նրա դէմքի մի փոքրիկ մասը, որքան թոյլ էին տալիս կարմիր ծածկոցը և երկնքի լոյսը։ Մի քանի անգամ նա, ցոյց չը տալու համար թէ շարունակ մի կէտի է նայում, փոխեց իր գերքը, բայց իրողութիւնը նոյնն էր մնում—նա նայում էր իր ամուսնուն։

Եղօն պառկած էր թթենու տակ, կիսով չափ ծածկուած տերևների ստուերներով։ Այծերը, երեւի խրախուսուած երեկոյի պայծառ լոյսերից, թռչկոտում էին գերամների գլուխը և այնտեղից ցած։ Եղօն շատ քիչ էր համբերութիւնից դուրս գալիս և նրա սաստող ձայ-

նը շատ քիչ էր լսում: Միայն երբ նրա աչքի առաջ երկու չարաճճի ջահէշներ կռուի բռնուեցին իրանց եղջիրներով, նա մի ակնթարթում վեր ցատկեց և բռնելով երկու ախոյեանների ականջներից, տարաւ դէպի բակի ծայրը, ապա նորից յետ բերեց ու բաժանեց իրարից: Իսկ ինքը էլի նստեց իր տեղը, էլի գլուխը դրեց գերանին:

Ջորինները վերադառնում էին կալերից. նրանք դեռ մի անգամ էլ պիտի գնային արտերը և խուրձեր բերէին. ամառնային այսպիսի գիշերները գիւղացին ձեռքից չէ տալիս աշխատելու համար: Դարձեալ սկսուեց աղմուկը. տներից հարցեր էին առաջարկւում փոքրիկներին, պատուէրներ էին տալիս. ես էլ ասացի մեր Արտաշին որ վերադառնայ իր հօր հետ: Այդ միջոցին ինձ թուում էր թէ խեղճ նորահարսի հայեացքը աւելի ևս յամառութեամբ մեխուեց այծերի մէջ պառկած իր մուսնու վրայ: Կարծես նա ուզում էր վեր կացնել նրան, տանել, եթէ կարելի է, իր մօտ, որ միասին նստեն, միասին նայեն արտ գնացող երեխաներին, մի բան էլ իրանք ասեն:

Ես այդպէս հասկացայ այդ ծածկուած մարդու ծածուկ սիրտը, թէ և, առհասարակ, սիրտ հասկանալը անկարելի է: Ո՛վ գիտէ, գուցէ նորահարսը աւելին էր ուզում ասել իր ամուսնուն, գուցէ այդ կաթնային ուկիիանոսի մէջ նա կը կամենար աւելի հեռու գնալ, բաց առնել զգացմունքների մի ամբողջ աշխարհ իր Եղօի, իր նշանածի առաջ: Գիւղացին զգացմունքների մի զանգուած է— մի նայէք նրա կոշտ դէմքին, նրա անտաշ լեզուին:

Եղօն միևնոյն դրութեան մէջ մնաց— անտարբեր դէպի ամբողջ աշխարհը, որ ոչինչ առնչութիւն չունէր նրա այծերի հետ:

Ո՛չ: Նա մարդկային մի այլ, նախնական, չքացած կեցութեան ներկայացուցիչն էր: Ես հասկանում էի, որ դա հացի, գութանի անշարժ տան մարդը չէ: Նրա մէջ ապրում էր հին թափառական հովիւը, որի տան յարկը

երկնակամարն էր, իսկ հոգան ու հասկացողութիւնը— իր մի քանի անասուններին ծառայել և փոխարէնը նրանցից ուտելիք ստանալ։

Երբ այսպէս էր, կարելի էր զարմանալ որ այդ մարդը այնքան աւուրած էր մարդկային հանրակեցութիւնը, խորթ էր մնում նրա ազմուկին ու իրարանցումնեւրին և ապրում էր գիւղի մէջ այնպէս, ինչպէս ապրում էր իր սարի փերուն, ամայի ապառաժների վրայ...

Եւ ես վճռեցի որ այլևս հետաքրքրութիւն չէ ներկայացնում մեր հարեան բակում ապրող նախնական մարդու այդ բեկորը։ Նա այնպէս էլ կը մնայ մինչև գերեզման...

Է

Հետեւեալ ամառը ես ուշ գնացի տուն։ Վերջին քննութիւններս էին և ինձ յուզողը միայն ոսկետառ, առաջնակարգ վկայական ստանալու ակնկալութիւնը չէր։ Ես նրան շուտ ստացայ և առաջին օրերում նա ինձ համար ոսկէ ցնորքներ էր հիւսում, օգային ամրոցներ կառուցանում։ Բայց շուտով ես սկսեցի կարգալ և այն՝ ինչ չէր գրուած իմ սիրուն վկայագրի մէջ, այլ երևում էր նրա տառերի և թուանշանների ետեւից։ Դա ծանր, մաշեցնող հարցն էր՝ ինչ անել այժմ...

Իբրև գիւղացի տղայ ես պարտաւոր էի ժամանակ չը կորցնել, պարտաւոր էի արագ և ճիշդ կերպով վճռել, թէ՛ որ կողմից և ինչպէս մտնեմ կեանքի մէջ։ Եւ այդ պարտաւորութիւնը երկար պտըտեցնում էր ինձ քաղաքի խեղդող ու կրակաւած փողոցներում։ Ես դիմումներ էի անում, խնդրում էի, իսկ ինձ խորհուրդներ էին տալիս, առաջարկում էին սպասել, այս ինչ օրը գալ, և այլն...

Յուլիսը վերջանում էր, երբ ես մտայ մեր գիւղը, որ գտնէ այնտեղ մի բան վճռեմ։ Նոյն երեկոյեան մեր բնաանեկան խորհուրդը քննում, ծանր ու թեթեւ էր անում իմ մտադրութիւնները, ակնկալութիւնները։

Հաստատ բան ես ինքս էլ չը գիտէի և յաճախ նեղ
դրութեան մէջ էի ընկնում մօրս կամ եղբայրներս
հարցերից։ Ես կարծես կախուած էի օդի մէջ և միջից
կիսւում էի, որ ռաներս դնելու մի յենակէտ գտնեմ
մայր հողի վրայ։

Անախորժ դրութիւն... Բայց հայրենի բնութիւնը ինձ
հանգստացնում էր, վստահութիւն ու անհոգութիւն էր
ներշնչում իմ մէջ։ Եւ ես միւս օրը վերցրի հրացանս ու
գնացի լոր որսալու։ Սիրում եմ հանդարտ, անլսելի քայ-
լերով թափառել նոր հնձած արտերի սահմաններում, երբ
լորերը տեսանելի են դառնում, երբ նրանք գուրս են
դալիս բաց տեղերը՝ հնձուորի թափած հատիկները կըտ-
ցահարելու համար։ Բայց այս անգամ ես ուշացել էի.
արտերում այլևս չը կային դարսած խուրձեր և միայն
բարակ քամիին էր խաղում կարճ ցօղունների երկար
տարածութեան վրայ։

Իրիկնապահ էր արդէն, բայց ես որս համարեա
չունէի։ Գնացի դէպի լեռնակողմերը, յոյս ունենալով
գտնել այնտեղ կորեկի արտեր։ Թէև այդ միտքն էլ ինձ
մի առանձին օգուտ չը տուաւ, բայց ես չը զղջացի։ Դեռ
զարմանալի թարմ ու անուշաբոյր էին այնտեղի կանաչ-
ները. ինչպէս էին նրանք սքանչացնում մարդուն տա-
րուայ այս ժամանակին, երբ արեգակը այրած ու վեր-
ջացրած է լինում նոյն իսկ մեր գիւղի չափ բարձր տե-
ղերի բուսականութիւնը։ Մի արիւնդուշտ որսորդից ես
ակամայ դարձայ խաղաղ զբօսնող, որ բնութեան զար-
դեր է որոնում։

Ես ճանաչում էի մի այդպիսի զարդ և դա Ուռե-
նիների հռչակաւոր ձորն էր։ Հռչակաւոր էր ձորը նը-
րանով, որ այնտեղ ուռենիներով հովանաւորուած մամ-
ռապատ քարերի միջից բղխում էր մի յորդ ու ցուրտ
աղբիւր։ Ժողովրդի մէջ կար համոզմունք, թէ դա ան-
մահական ջուր է և կարող է կենդանացնել նոյն իսկ
ծանր հիւանդներին։ Եւ ես տեսել էի գիւղական դե-
ղին մոմեր, կպցրած այդ հրաշագործ ջրի ակունքի քա-

բերին. տեսել էի հալուած հիւանդներ, որոնք եկել էին խմելու և առողջութիւն գտնելու:

Անտարքեր անցնել այդ սրբութեան մօտով չէր կարող ոչ մի գիւղացի: Քայլերս ուղղեցի դէպի Ուռենիներ ձորը: Բայց դեռ աղբիւրը չը տեսած՝ ես կանգ առայ: Աղբիւրի գլխին փռուած էր խոտերի և ծաղիկների մի մեծ գորգ. այդտեղ ծունկ չոքած և երկու ձեռքերի վրայ յենուած մի մարդ սողում էր մի փոքրիկ մանուկի հետ...

Ես իսկոյն ըմբռնեցի, որ դա ուխտաւոր հիւանդ չէ: Պարզ էր որ մենաւոր մարդը խաղում էր երեխայի հետ. աշխատում էր ամեն կերպ երեխայանալ, ինչ որ բան էր ասում նրան մի տարօրինակ խուլ ձայնով, յաճախ և ծիծաղում էր ու նրա ծիծաղը նման էր նեղ քարային խողովում դժնոց ջրի ձայնին:

Նայեցի ձորին: Այնտեղ ցրուած էր այծերի հօտը, իսկ ուռենիների մօտ կանգնած մի կին նայում էր թէ այծերին և թէ երեխայի հետ խաղացող տղամարդին: Աւելի վերջինիս էր նայում, և նրա ծաղկատար, ընդհանրապէս տգեղ, շատ հաստ դէմքը յաճախ փայլում էր մի հրճուանքից: Ուշ նկատեց նա որ այծերից մի քանիսը աշխատում են դուրս գալ ձորից՝ նրա մի խիստ ուղղակի կողով: Շատ վտանգաւոր ճանապարհ էր դա, և կինը շտապով քարեր չպրտեց դէպի այն կողմը, կանչեց իր զիլ ու սուր ձայնով, ապա և վագեց այդ կապը կտրածների ետևից: Այծերը վերջապէս յետ դարձան և կինը իր նախկին տեղն էր գնում, երբ տեսաւ ինձ ու իսկոյն ինչ-որ բան ասաց ոտով-գլխով երեխայութեան մէջ թաղուած տղամարդին:

Սա բարձրացաւ տեղից, նստեց, նախ երեխան գողումը գրեց, ապա նայեց ինձ:

Եղօն էր... փափախը յետ դրած, ճակատը բաց...

Ամենից անակնկալը, ամենից զարմանալին այդ էր — ճակատը բաց... Ամբողջ գիւղը համոզուած էր, թէ դեռ ոչ ոք չէ տեսել Եղօի ճակատը, բացի, ի հարկէ,

Նրա մօրից։ Բայց ինչպէս է, որ այժմ ես տեսնում եմ նրան, իսկ նա կարծես դիտմամբ չէ ծածկում, կարծես անպատճառ ուզում է, որ ամենքը տեսնեն։ Մի զարմանալի ճակատ... Դէմքի միւս մասերի հետ համեմատած՝ նա սպիտակ էր, համարեա ձիւնափայլ։ Քանի տարի էր, նա արեւի երես չէր տեսել։ Այժմ յուլիսեան արեգակը թափում էր իր ճառագայթները այդ սպիտակ ու քնքոյշ կաշու վրա, և Նղօն... ոչինչ, կնճիռներով շրջապատուած իր նեղլիկ աչքերով նայում է ինձ, և նրա կարճ շրթուները կարծես ժպտում են, կարծես հարցնում են ինձանից, թէ ինչպէս է գողի երեխան։

Դա այն Նղօն չէր, որին ես ճանաչում էի տասն և հինգ տարիներից ի վեր։ Մօտենալով նրան, ես ասացի.

— Բարի օր, դրացի Նղօ։

— Աստուծու բարին, բարով եկար, իսկոյն պատասխանեց նա ատամների արանքով։

Առաջին անգամն էի լսում նրա խօսակցութիւնը, առաջին անգամն էի տեսնում նրան պատասխան տալիս։ Բայց ինչը չէր առաջին անգամ...

Անմահական ջրից կուշտ խմելուց յետոյ, ես յետ դարձայ բախտաւոր հօր մօտ։

Ը

— Երեխան քոնն է, դրացի Նղօ։

— Հա, մատաղ եմ, Աստուծու տուածն է։

Ես նստեցի նրա կողքին։ Մի փափլիկ, սիրուն երեխայ էր՝ շատ ախոյժ ու խոշոր աչքերով, որոնք իսկոյն յառուեցին ինձ վրայ։ Սկսեցի մատովս խաղացնել նրա ուռուցիկ, փոքրիկ շրթուները. նա յետ տարաւ իր լիքը թշերը և ծիծաղեց։ Մի կատարեալ հրեշտակ էր։ Նկատեցի որ հայրը կամացուկ սեղմեց նրան իր կրծքին և թեթև կերպով հառաչեց։

— Անունն ինչ է, դրացի Նղօ։

— Անթառամ, քահանան դրեց։

—Դու համաձայն չէիր, ինչ է:

—Ասում եմ, Աստուծու տուած երեխայ է... անունն էլ քահանան դրեց... Ասում եմ, անունը որ քահանան դրեց... Աստուծու կարգն է... Ուրեմն անունը այնպես էլ կը լինի... Անթառամ...

Նա կարծես զգում էր որ դժուար է իրան հասկանալ, ուստի աւելի ևս առաջ տարաւ իր բացատրութիւնները: Բայց որքան առաջ էր գնում, այնքան դժուարանում էր բանը. խօսքերը նա արտասանում էր դէմ ընկնելով, համարեա զօռով:

Խեղճ Եղօ... նոր էր սովորում խօսելը: Ես նկատեցի, որ նա հեշտ պատասխանում է կարճ հարցերին, երբ պատասխանն էլ կարճ է: Այդպէս նա վարժուել էր իր կեանքի ընթացքում: Բայց այժմ նրան յուզում էին զգացմունքներ, որոնց պէտք էր բացատրել, փիլիսոփայական հայեացքներ, որոնց պէտք էր արտայայտել: Առանց դրանց անկարելի էր այժմ եօլափնալ, որովհետեւ այժմ այդ երեխան տակն ու վրայ էր արել նրա ամբողջ էութիւնը: Ահա այդ նոր, բարդ զգացմունքները նա սկսում էր «ասում եմ» բառերով, բայց էլի խառնում էր, խօսքի տակն ու գլուխը չէր գտնում և գտածն էլ ճիշդ չէր արտասանում:

Ես այսքանն իմացայ, որ նա իր այդ կցկտուր, անկապ խօսքերով կամենում է ասել, թէ իր երեխան աշխարհ է եկել ամենայն օրինականութեամբ, տուել է Աստուծոյ, մկրտել է քահանան, հետեւաբար Անթառամը Անթառամ պիտի լինի, ինչպէս մի ուրիշը Եղսօ է, Մարիամ է, կամ Հռոմսիմ:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, դրացի Եղօ, շտապեցի հաստատել ես—քո երեխան հրեշտակ է, մեր գիւղում հազիւ թէ դրա պէս մի ուրիշ տխրիկը լինի:

Եղօն ուրախութիւնից ձեռքը տարաւ յօնքերի վրայով. միեւնոյն ժամանակ ես լսեցի մի խեղդուած շնչոց. «Աստուած քեզ պահէ»:

Այսպէս ասողն արդէն Եղօն չէր, այլ ձորի կինը,

երեխայի մայրը, որ նստել էր մեղանից քիչ հեռու և կողքից նայում էր մեղ, աչքից չը գցելով և այծերին։ Ամեն օր նա երեխան շալակած բերում էր այստեղ, իր ամուսնուն փոխարինելու համար. երեխան տալիս էր նրան, իսկ ինքը նայում էր հօտին։

Եւ եղօն ոչինչ չէր խնայում փոքրիկի համար։ Տեսայ նրա կոշտ ձեռքերի ու նախնական մարդուն յատուկ հնարիմացութեան նշանները։ Անթառամի վզից կախած էր խոտերի մէջ փաթաթած մի խխունջ։ Տեսայ, ինչպէս նա շարունակ ցոյց էր տալիս երեխային մի փայտի կտոր, որի վրայ նա դանակով փորփորել էր մարդու դէմքի նման մի բան, որ աւելի վախեցնել կարող էր իր այլանդակութեամբ։

Եղօն ճանաչում էր մօրս, ինչպէս նաև ուրիշ հարեաններին։ Նա գովեց մօրս. բայց ես տեսնում էի, որ նրա բոլոր տեղեկութիւնները նորագոյն ժամանակից էին սկսում, երեխայի ծնունդու օրից ոչ հեռու։ Նա հետաքրքրուեց և ինձանով։

Երեկոյեան ստուերները շատ էին երկարացել։ Մենք ճանապարհուեցիք դէպի գիւղ։ Երեխային շալակեց մայրը։ Եղօն քշում էր այծերը։ Ես նրա հետ էի գնում։ Յանկարծ նա կանգ առաւ, վերցրեց հրացանս, սկսեց տակին-գլխին նայել։

— Լաւն է. քաղաքի է, երևի, հարցրեց նա։

Ես ցոյց տուի ամեն ինչ, բացատրեցի։ Բայց նա յանկարծ ընդհատեց ինձ մի նոր հարցով.

— Սա մարդ սպանո՞ւմ է։

Ստանալով դրական պատասխան, նա շտապով ինձ տուաւ հրացանը և առաջ գնաց։

— Ասում եմ երեխատէրը... չը պէտք է բռնէ... Որ սպանող է... Ասում եմ այսինքն չար է... Չի իմացուի...

Ես հանգստացրի նրան, ասելով որ դատարկ է հրացանը։

— Քաղաքում լաւ բաներ կան, հա՞... Ասում եմ

«Վ գիտէ, իսկի խեղճ չը կտրելի բաներ, դարմանալի... Ասում եմ՝ այնտեղ մարդ էլ են շինում...»

— Ինչ որ սիրտդ ուզէ, դրացի Եղօ:

Դրացիս մի անձկալից, ճնշուած, հայեացք գցեց դէպի այն վիթխարի լեռնաշղթան, որ մեր դաւառի սահմանագլուխն է կազմում: Մեր գիւղացիների համար դա ծանօթ աշխարհի վերջն էր և ամեն մի անծանօթ, անիմանալի բան նրանք տեղաւորում էին այդ շղթայի ետեւում: Եղօն էլ, երեւի, կարծում էր թէ քաղաքը, ինչպէս այդքան դարմանալի աշխարհ, դարձեալ այնտեղ է գտնուում: Ես ձեռքով ցոյց տուի բոլորովին հակառակ ուղղութիւն: Բայց նա ուշադրութիւն չը դարձրեց. նրա համար իրողութիւնը չէր փոխւում այն հանգամանքից, թէ քաղաքը այս կողմում չէ, այլ այն կողմում:

Լսուեց երեխայի լացը: Մայրը մօտեցաւ, յայտնեց որ հօր համար է լաց լինում: Եւ նորից դերերը փոխուեցան: Հովուական ցուպը վերցրեց կինը, իսկ երեխային խտտեց Եղօն: Սա դեռ չէր էլ սովորել երեխայ խտտելը: Երկու ձեռքով սեղմել էր նրան իր կրծքին ճիշդ այնպէս, ինչպէս մի ութ տարեկան երեխայ կը խտտէր:

Հէնց որ փափրիկ մանուկը տաքացրեց հայրական կուրծքը, Եղօն էլի կարիք զգաց խօսելու, երկար խօսելու: Էլի կմկմալով, յաղթահարուելով բառերից, ամեն վայրկեան կորցնելով մտքի թելը, նա ասաց ինձ.

— Այսպէս հազար-հազար ուլեր եմ մեծացրել... Ասում եմ, գիտեմ... այսինքն թէ ինչ է փոքր երեխան... Տաք, փափուկ, ասում եմ, թոյլ, վայր գցես, հոգին կը տայ... Դժուար է պահելը... Ասում եմ... չը կայ այծի պէս սիրուն երեխայ ծնող... Բայց դէ մարդը ջոկ բան է... Ասում եմ՝ օ, քանի ուլիկներ եմ պահել մեծացրել փէշիս մէջ, ծոցումս: Սովոր եմ Անլեզու, պուճուր են, մարդու սիրտը այրում են... Ասում եմ՝ գայլից, թշնամուց, ցրտից պահել եմ շատերին: Բայց դէ մարդը ջոկ է: Ես տեսայ... Ասում եմ, Անթառամի պէս իսկի մի ուլ չեմ տեսել...

Ահա որտեղից էր այդ մարդը վերցրել այնքան սէր դէպի փոքրիկները: Նորածին ուլերին խնամողը ամբողջովին յափշտակութիւն էր դարձել, երբ ծնունդ էր ոչ մի ուլի նմանութիւն չունեցող Անթառամը...

Գիւղի վերևում մենք բաժանուեցանք միմեանցից:

Մեր տանը վաղուց գիտէին որ Եղօն փոխուել է, տանու մարդ դարձել: Երեկոները այլևս Եղօին չէր կարելի տեսնել թիփենիների տակ: Նա կտրել էր բակի մեծ մասը մի բարձր ցանկապատով, ուր և գիշերները փակում էր այծերին: Ինքը կամ իր տան շէմբուսն էր լինում նստած, կամ կտուրի վրայ: Եւ շատ քիչ էր պատահում որ հրաշագործ փոքրիկը նրա մօտ չը լինէր:

Օգոստոսի կէսին, ստանալով նամակ, որի մէջ ինձ առաջարկում էին ուսուցչի պաշտօն մի մեծ գիւղաքաղաքում, ես այլևս աւելորդ համարեցի տատանուելը ու ճանապարհ ընկայ իմ պաշտօնատեղին:

Եղօն այլևս չը տեսայ: Իսկ այն, ինչ որ հիմա պիտի պատմեմ, ես վերցնում եմ մօրս հաղորդածներից:

Թ

Աշնանը խիստ փոփոխական և վատ էին եղանակները մեր գիւղում: Եկաւ վաղաժամանակ ձիւն. նա հալուեց մի տաք քամուց, ապա սկսուեցին անվերջ խոնաւ օրեր: Գալիս էին անընդհատ անձրևներ, ամեն տեսակ անձրևներ, կամ մանր, ասղի ծաղրերի չափ մանր, կամ յորդ-գարնանային, կամ ձիւնախառն—կատարեալ բոլոր ու բորան...

Ամեն ինչ փտում, լուծւում էր: Հիւանդութիւններ երեւացին անասունների մէջ, իսկ չափ չանցած, սաստկացան և մարդկանց հիւանդութիւնները:

Պարզ նրկինք չէին տեսել շաբաթներից ի վեր: Ողբում, հառաչում էր Եղօի անակը: Աղբային խոր ցեղերի մէջ թաղուած, ցուրտ ու ջրոգող էր նա և անց էր կացնում մռայլ ու յուսահատ օրեր: Նրա մէջ չը կար

մի ամի տեղ, որ չոր լինէր. ջուրը ծլլում էր կտուրից, կաթոցը չէր դադարում մի բոպէ անգամ, որպէսզի տանը աչք բաց անեն: Վառւում էր փոքրիկ օջախը, բայց ծուխը խեղդում էր այնպէս, որ նոյն իսկ գիւղացին էլ չէր դիմանում նրան. բաց էին անում դռնն ու պատուհանը, այժմ էլ ցուրտն էր ներս թափւում: Տան ներսը ոչնչով չէր զանազանւում փողոցից:

Ահա այդ թշուառ յարկի տակ էլ մտաւ, այն հիւանդութիւնը, որ սկսել էր գերեզման տանել երեխաներին: Բկուռոց...

Սարսափահար էր ամբողջ գիւղը: Ինչպէս ընդհանուր դժբախտութեան ենթարկւած մի հօտ, գիւղացիները աւելի մօտենում էին միմեանց, աւելի սեղմւում էին իրար: Ո՛րքան կուրծքեր էին ծեծւում, որքան արտասուք թափուեց: Կտրուած ամբողջ աշխարհից, գլխի վերեւ ունենալով մի պղտոր, ցուրտ ու լացկան երկինք միայն, գիւղը երեխայի նման հեկեկում էր, ողորմութիւն էր հայցում յուսահատ, մատաղներ էր մորթում: Եղօն իր ձեռքով մի լաւ նոխազ մորթեց իր տան շէմքում: Բայց հիւանդութեան չար ոգին ոչինչ պաղատանք ու արիւն չէր ընդունում:

Պատի մէջ շինած մի փոքրիկ խորշում, ուր գիւղերները նաւթի ճրագն էր վառւում, պառկած էր Աննա թառամբ: Ամբողջ տան մէջ միայն այդ անձուկ տեղն էր, ուր չէին հասնում կտուրից ներս ծծուող ջրի կաթիլները: Հազիւ էին կարողացել տեղաւորել այնտեղ երեխային, որ առանց այդ էլ սարսափելի դժուարութեամբ էր շունչ քաշում:

Գիշեր է: Նաւթի ճրագը ձեռքին, կանգնած է Եղօն իր սիրուն ուլիկի դիմաց և նայում է, անվերջ նայում: Կարծես նա լաւ զգում է որ երեխային ազատելու համար միայն այդ միջոցն է մնում — նայել, նայել...

Երրորդ անգամն էր, ինչ նա դիմում էր իր կրնոջը.

—Մաթու աղջիկ, դեղ չես իմանում... Դու այսպէս շատ կը լինես տեսած...

Բայց Մաթու աղջիկը միայն կարկուտի պէս արտասուքներ էր թափում: Նա ոչինչ չը գիտէր:

Արդէն կապտել է սկսում պատի մէջ դրած երեխայի սիրուն, լիքը երեսը: Նրան խեղդում են: Այդ լաւ է տեսնում հայրը և այս ու այն կողմ է նայում, ձեռքը մտցնում է պատի խորշը, ուզում է գտնել այն ձեռքը, որ խեղդում է, ուզում է կռուի բռնուել այդ անգութ խեղդողի հետ:

Նա յետ նայեց. կինն արդէն ծեծում էր ծնկները և մորմոքուելով ասում էր, թէ երեխան ձեռքից գնաց:

—Ձան, Մաթու աղջիկ, դու էլ ես ցաւ իմանում...

Ասաց նա, գլուխը դրեց կնոջ ուսին և իր արտասուքները, իր առաջին արտասուքները, խառնեց նրա արտասուքների հետ:

—Խեղդեցի՞ն, խեղդեցի՞ն, մրմնջաց Մաթու աղջիկը:

Եղօն մի անգամ էլ նայեց մորթուող հաւի պէս թրպրտացող երեխային: Եւ այս անգամ նա գոռաց.

—Այն ո՞վ է, որ խեղդում է երեխայիս:

Ու ճրագը տալով կնոջը, ինքը դուրս վազեց:

Գնում էր խեղդողի դէմ մարդ կանչելու: Սարսափելի մութ գիշեր էր: Ամեն տեղ միայն անձրևի խուլ, միանման վշտոցն էր տիրում:

Եղօն ծեծեց տանուտէրի դուռը, ուշագրութիւն չը դարձնելով շնահաչոցին, որ բարձրացրեց այդ տարածամ աղմուկը: Դուռը բացուելուն պէս՝ Եղօն ներս ընկաւ և հեալով ասաց.

—Երեխայիս խեղդում են, ես թագաւորի հպատակ եմ, մի տարի է, առանձին գլուխ էք գրել ու հարկ էք առնում:

Տանուտէրը նոյնպէս ցաւոտ մարդ էր և շուտ հասկացաւ Եղօն: Արտասուքները կուլ տալով, նա ասաց. թէ երեք օր է ինչ այդ նոյն անգութ խեղդողը տարել է իր մի թոռանը, իսկ միւսը հիմա էլ պառկած է:

Յետ է գնում Եղօն, գիտէ որ այդ կողմից օգնութիւն չը կայ:

Բայց նրա միտքը գործում է տենդային եռանդով ու նա նոր միջոցներ է գտնում: Գալիս է, մեր դուռն է ծեծում:

—Մի ճար, Առուշանենց հարս, ասում է նա մօրըս.—քաղաքում մարդ ունիք... Ասում եմ՝ դուցէ քաղաքի մի հնարք իմանաք... Այնտեղ իմանում են, այնտեղ—քո տղան էր ասում—ինչ ուզում ես...

Քաղաքն էլ ոչինչ չէ տալիս: Բայց Եղօն չէ էլ սպասում մօրս պատասխանին: Յանկարծ նա յիշում է անմահական ջուրը: Ու վերցնելով մեր սրահում դրած փոքրիկ ամանը, վազում է դէպի Ուռնիքների ձորը:

Սարսափելի է մտածել որ գիշերուայ այդ ժամին այդպիսի եղանակին, կը լինի մէկը, որ դուրս գայ մեր գիւղից, միշտ և միշտ դէպի բարձր, դէպի սարերը կը գնայ: Բայց Եղօն մանկութիւնից լսել էր մեծից ու փոքրից, թէ անմահական է այդ ձորի ջուրը, թէ նա դեղ է բոլոր հիւանդութիւնների դէմ: Այժմ նա միայն այն գիտէր, որ ուշ է յիշել, որ պէտք է վազել, սար ու ձոր կտրել, որ կարելի լինի մի ժամ առաջ հասնել, մի ժամ շուտ հասցնել անմահական ջուրը Անթառամին:

Յիշում էր նա կապտած փափրիկ թշերը, փոքրիկ բերանը, կրծքի վրայ դրած թաթիկը: Իսկ սարերում ձիւն էր գալիս, բուրն էր բոլորուել...

Եղօն էլ բոլորում էր բուրի հետ, բայց վազում էր, վազում...

Երբ ջրով լցրած ամանը ձեռքում բարձր բռնած՝ մօտենում էր նա իր տնակի դռան, արդէն առաւօտեան լոյսը բացւում էր: Բայց և ամեն ինչ վերջացել էր...

Երեք հօգի էին Անթառամին գերեզմանատուն տանողները—քահանան, տիրացուն, որ խտտել էր երեխային, և ինքը՝ Եղօն: Փոս փորոզը դեռ չէր վերջացրել գործը, անձրեւը մազում էր անդադար. սրբան ցեխոտ

էր Անթառամի յաւիտենական բնակարանը. իսկ նա արկղիկ էլ չունէր...

Քահանան այժմ մանաւանդ շտապում էր։ Ո՞վ գիտէ, եթէ նա այնքան չը շտապէր, գուցէ Եղօն աւելի ժամանակ ունենար իր սրտին մխիթարանք գտնելու։ Նա մնաց գերեզմանատանը մենակ։ Արդեօք ինչ էր անում այնտեղ։ Պոկեց իրանից մի բան ու դրեց Անթառամի խոնաւ ծոցում թէ ինչ էր, բայց այն օրուանից Եղօն սկսեց, ինչպէս ասում են, «բարակ մաներ»։

Տանջուեց ամիսներ. չէր պառկում, չըջում էր իբրեւ ստուեր։ Մարդուն դուրս էին հանել այն աշխարհից, ուր նա ապրել էր երեսուն տարիներ՝ փափախը աչքերին քաշած։ Տնցումները այնքան ուժգին էին, նոր, անծանօթ կեանքը այնպէս անողորմ կերպով սկսեց տակն ու վրայ անել նրա խեղճ միտքն ու հոգին, որ նա դարձաւ մի փխրուն աման, վայր ընկաւ ու ջարդուեց, գնաց պառկելու իր ուլիկի կողքին։

Ժ.

Նորից եկաւ ամառը, նորից նա իր կախարդական հմայքներով ծածկեց թէ արտերը, թէ գերեզմանները, թէ կեանքի գեղաժպիտ յոյսերը, թէ անկենդան աւերակները։

Նա ախուր էի տուն վերադառնում։ Մեր գիւղը դեռ չէր մոռացել իր կորուստները։ Այս անգամ ինձ դիմաւորեցին լացով. ընդհանուր աղէտը մեզ էլ շատ ֆրասներ էր տուել, մեր երեխաներից մէկն էլ մեռել էր։

Բայց, խոստովանում եմ, ամենից շատ ինձ ցաւեցնում էր այն աւերանքը, որին ենթարկուել էլ այժմարած Եղօի տունը։

Մնացել էր միայն Մաթու աղջիկը. նա վերցրել էր ծնօտի վրայ կապած կարմիր կտորը. դա սուգի նշան էր։

Փակ էին Եղօի դուռն ու պատուհանը: Ես առաջ էլ, շատ էի տեսել այդպէս փակ. բայց այժմ—գերեզմանը, յաւիտենական ոչնչութիւնն էր այդպէս կանգնել այդ խեղճ տան մէջ, ուր նոր սկսել էր մի գիւղական օջախ հաստատուել:

Իմ այս տպաւորութիւնը հաղորդեցի մօրս: Իսկ նա ցոյց տուեց ինձ եկեղեցու մօտ ցցուած ահագին ժայռը և ասաց.

—Տեսնո՞ւմ ես այն քարը: Դիր նրա մէջ սիրտ, և նա էլ կը հալուի...